

“Всички цигани¹ да се преобразят в българи”

/Политики на тоталитарната власт към ромите в България /1944 -1989/

Анастасия Пашова

Разработката е провокирана от една силно разпространена и в годините на демокрация нагласа сред българите, че по време на комунизма циганите /1/ са имали много привилегии и са били облагодетелствани от социалната политика на тоталитарната държава./2/. За да се постави началото на дискусиата върху проблема на първо място смятам, че е коректно да се разгледат макар и съвсем фрагментарно някои основни етнокултурни характеристики на циганите за да се открие тяхната гледна точка, като обект на тази политика. Целта е да се анализират процесите и етапите във взаимоотношенията между тоталитарната власт и циганите след 1944 до 1989 година, като се изследват и причините за промените във властовите въздействия на БКП към циганите. Идеята е анализът на провежданата от тоталитарната власт политика да се пречупи през призмата на традиционната им културна нагласа към света и себе си за да се открие доколко общността е била “привилигирана” или “дискриминирана”. Ще се постави на дискусия и проблема: “Как е исторически е по-вярно да се говори - за политики или за политика на БКП към циганите ?”

Кои и какви са циганите в България?

Искам да започна с две цитата, които определят мястото на циганите като етнокултурна общност в Европа:^{2/3/}

Папа Йоан Павел VI -ти на 26 септември 1965 г. в обръщението си пред цигани от цяла Европа се противопоставя на незачитането и презрението, свързано с циганските общности. Той казва: В църквата вие не сте в периферията, а в някои отношения вие сте в центъра, вие сте в самото сърце на църквата.” Папа Йоан Павел II продължава и задълбочава започнатото от своя предшественик: той осъжда открито дискриминацията, жертва на която са циганите, изисква уважение на тяхната идентичност и официално ги признава за малцинство: “Вие сте част от онези малцинства, познали скромните и несигурни условия на живот, които се стремят да останат верни на своята етническа идентичност, на чергарския си начин на живот и на своята дълга културна традиция.”/По Жан Пиер Лиежоа, 1999/

В България циганите са третата по численост етническа общност в страната, след българите и турците Данните от последното преброяване през 2001г./4/ показват, че те са 365 797 човека, от които 196 428 живеят в градовете, а 169 369 – в селата. Данните от едно обширно емпирично изследване /Томова, 1995/, показват следната картина: 47.3% от запитаните се смятат за “български цигани”, 46,2 на сто – за “турски цигани”, около 5% са власи или “румънски цигани” и 1,5% - “кардараши” или “ловари”/в миналото водещи чергарски, а днес уседнал начин на живот/. Двете големи ромски групи взети заедно се обозначават като “йерлии”/уседнали/. Религиозната принадлежност на горните групи съответства в общи линии на разделението между “български” и “турски” роми: 44% са православни християни, 39% - мюсюлмани /шиити и сунити/. Освен това около 15% наброяват протестантите/предимно членове на петдесятната църква, но също

адвентисти и баптисти/, както и 0,5% евреи. За свой майчин език 75% от “българските цигани” посочват ромски., 20% - български; от “турските цигани” обаче само 34% посочват ромски като първи език, затова пък 61% - имат турски за майчин език; при власите –14% говорят ромски и 84% - влашки /балкано-романски език, родствен с румънския/; “кардарашите” и “ловарите” имат най-висок дял ромски за майчин език, а 10% от тях посочват български. Тази картина се обръква допълнително от факта, че 22% от запитаните роми сами се наричат турци, а 10 на сто се смятат за българи”/ по Бюксеншютц, 2000/

До средата на ХХ век /1958г./ част от циганите в България са водили неуседнал живот и са чергарствали^{3/5/}, а днес повечето от тях са уседнали. Изцяло цигански селища в България почти няма, с изключение на няколко села. Те са относително равномерно географски разпределени. Обитават всички области, но най - висок е дялът им в населението на областите: Сливен /13,5%/ и Монтана-10,7/, а най - нисък в Западните Родопи и Габровско. Циганите в България са изключително пъстра общност, вътрешно разпокъсана и съставена от над двадесет субгрупи и групи, според начина по който се самоопределят. “Изследването ни отново показва колко нехомогенна е циганската “общност”. Фактически циганите са “общност” за “другите”. В масовото български съзнание те фигурират като единна трудноразличима маса...самите роми рядко имат съзнание за единна ромска “общност”. Действителни общности на практика се оказват отделните субгрупи на: кардарашите, ловарите, калайджиите, бургуджиите, турските цигани, лингурарите и т.н.”/Томова, 1995/

Циганите в Европа и в частност в България са дисперсна транснационална общност, която има общ произход, историческо минало, език и своеобразна социална организация и поминък. По тази причина те са културно малцинство, а не социална категория хора. Тази общност няма своя територия и собствена държава и по тази причина исконната етнокултурна характеристика на циганите е техният наследствен номадизъм, свързан с традиционните им занятия. Чергарството за по-голяма част от тях е жизнено необходима културна, икономическа и социална реалност. В исторически контекст за циганите, номадизмът не е паразитна маргиналност /както се дефинира от официалният печат/ 6 /, а традиционна култура. “За повечето от тях номадизма е повече състояние на духа, отколкото фактическо състояние. Тази рефлексия остава в сила и сега. Дадено семейство може да остане на едно място година и повече и да се чувства добре, докато съществува възможност за промяна на мястото при желание. Когато обездвижването е принудително и освен това се посочва задължително място за отсядане, циганинът се чувства затворник...Номадизмът на номадите е доброволен начин на живот и той е средство за адаптиране към условията на обкръжението. Неговото прекратяване е прекратяване на социалния живот и упражняването на професиите от хората на общността. .”/Жан Пиер Лиежоа, 1999/.

Тази основна характеристика е свързана тясно и със следващата - гъвкавост в адаптацията, тъй като основните професии, които упражняват са динамични и изискват движение и мобилност - различни занаяти, търговия по пазарите и амбулантна търговия, събиране на отпадъци и вторични суровини и различни “празнични професии” – забавления по панаири и “луна – паркове”. В България с отпадане на забраната за постоянно местоживееие след 1990 година сред циганите

се наблюдава тенденция към полуномадизъм – сезонно или временно пътуване с различни цели, но най-често икономически, като за тях това е начин да се адаптират към новите условия, без да изневеряват на традицията. Основното битие на циганите и преди и сега е в общността и чрез нея. Там те изграждат интензивни всекидневни социални връзки на общуване - размяна на информация, спомени, клюки, стоки и услуги. Аспект на социалното организиране на общността е сегментарността, която не е “липса на организираност и анархия”⁴, а динамика и плурализъм на отделните групи, които са относително различни и образуват множество семейно-родови и социални образования. “Нито един не може да има власт над друг индивид, нито една фамилия върху друга, нито една група над друга група”/Жан Пиер Лиежоа, 1999/ Това е традиционната представа на циганите за социална организация на общността.

Политика на БКП към циганите

Веднага след 9 септември 1944 година циганите стават обект на държавната малцинствена политика на асимилация, която през различните периоди има различни форми и се провежда с различни средства. Има всички основания да се говори за политика, а не за “политики” или “смяна на политиката”, тъй като от началото на управлението до края, политиката на управляващата партия – БРПк, а след това БКП, цели тяхното културно претопяване и асимилация като културно малцинство и изграждането им като “граждани на новия социалистически живот”.

Защо има основания да се говори за асимилация, а не за адаптация и интеграция на циганите към “новия живот”?

Адаптацията е активен процес, с прякото участие и инициатива на групите, като инициативата за промяна би трябвало да идва от тях самите и в този процес те да придобиват нови средства за съществуване. Основните характеристики на “адаптацията” са активност и доброволност, а целият процес на “преобразяването на циганите в българи” започва от горе - надолу, с правителствени постановления и партийни решения, което е типичния механизъм на установяване на тоталитарната власт. В този аспект общността винаги е била обект на въздействие, т.е. друг /БКП, като управляваща партия, слята с държавната власт/ е преценявала вместо нея, какви са нейните проблеми и е давала рецепта как да се решат. За “адаптация” на циганите по време на комунизма не може да се говори, тъй като групата е била само пасивен обект, а не активен субект на процеса на “побългаряване”.

Провежданата от БКП, държавната политиката на икономическа и социална “псевдо-интеграция” на циганите в България е целяла тяхното културно претопяване и асимилация..

Доколко е насилствена тази политика, как се реализира на практика, доколко условно може да се разграничи в четири периода и какви са причините за промените в политиката на тоталитарната власт към циганите е обект на изследването по-долу. Предложената периодизация се е наложила в научната литература /Марушиакова, Попов, 1993; Бюксеншютц, 2000 и др./, тъй като все пак се основава на реални изменения на взаимоотношенията на официалната власт с циганите.

“И циганите са хора...”

Първият период започва веднага след 9ти септември 1944 година, продължава много кратко и в първите години на 50-те вече е приключил. Взаимоотношението

между циганите и официалната власт през този етап условно може да се обозначи като “насърчаване, но без признаване и уважение на етнокултурната им идентичност”. След преврата на 9-ти септември идва на власт доминиращата от комунистите коалиция на ОФ и макар и “изкривена” в страната има многопартийна система и “псевдодемокрация”. Това оказва влияние и върху политическото отношение към циганите. Държавната политика през този период е насочена към активно привличане на циганите в “строежа на новия живот” и формалното им признаване, като “особено, но равноправно малцинство”. Разбира се това са само партийни лозунги, зад които стои друг контекст. Признаването е формално, доколкото обслужва целите на комунистическата “националистична идеология”. На пръв поглед, ако се видят правителствените постановления може да се остане с погрешното впечатление, че тоталитарната държава: “Води политика за утвърждаване на циганите като равноправна и самобитна етническа общност в състава на българската нация, като им признават определени права и свобода на организиране. Дадена им е дори ограничена културна автономия” /Бюксеншютц, 2000/.⁵

Реално официалната власт “организира” и “подкрепя” циганския елит и циганите по места да изграждат и утвърждават циганската си етничност като изграждат свои организации. “Изграждат се локални цигански организации по места, които се включват като секции към структурите на Отечествения фронт. На 6. III.1945 г. по инициатива на БРП/к/ е основана “Общощиганска организация за борба против фашизма и расизма и за културното издигане на циганското малцинство в България”, с председател Шакир Пашов. През 1946 година започва да се издава вестник Романо еси /Цигански глас/, главен редактор на който отново е Шакир Пашов. През 1947 година в София е създаден цигански театър «Рома». На 2 май 1948 година се провежда Национална конференция на циганите в България, на която се декларира предаността към БКП и Отечествения фронт.”/Марушиакова, Попов, 1993/

Но как стоят нещата по места?

В Доклад от 5 август 1950г. до ОК на БКП в Благоевград /7/ Относно състоянието и работата на малциствените цигански културно просветни организации в Петрич и Сандански се казва: “За да узнае какво е настроението на циганите и за да могат да се вземат мерки срещу вражеските настроения сред тях, особено в Санданска околия, ОК на партията изпрати в Петрич и Сандански председателя на ОК на културно-просветната циганска организация, другарят Османов, който след като е поговорил с повече хора от тяхното малцинство и е направил публични събрания и в двата града прави следните констатации:

“ В Петрич циганите се занимават предимно с кошничарство и се намират в много мизерно положение, но в тях не е намерила място реакционната пропаганда за бягство в Югославия или Турция. Там има циганска културно-просветна организация, но от нейното създаване до сега, както ръководството, така и организацията не са проявили никаква дейност и тя просто се е разпаднала. Поради това сега са избрали ново ръководство и са решили да му се даде известно възнаграждение със задължение да работи повече в оргонизацията.” Показателен е и факта, че самите цигански организации се ситуират към структурите на ОФ. “Голяма част от циганите в Петрич са членове на ОФ и от всички само двама трима са членове на Партията.”/ 8/ Така, че за “доброволно членство и организиране” за

“защита на циганската култура и идентичност” в тези цигански организации въобще не може да става и дума. Това проличава и в следващия абзац на доклада за Сандански: “ Предлагам: 1. Най-късно до 5-ти септември ОК или ГК да изпратят другар в циганската махала, който да направи публично събрание и разобличи вражеските сили; 2. Най-късно до 5 септември да се изключат от редовете на Партията виновниците за подстрекаване на циганското малцинство за заминаване в Турция – Сюлейман Муртев, Гога Абдулов, Мехмед Юсеинов, демир Махмудов, Динка Сулю и Алиша от с. Джигурово; 3. Добре да се проучи въпроса и ако има и други подстрекатели и те да се изключат от Партията. 4. Да се провери и по другите села където живеят цигани и ако има подобни настроения да се вземат съответни мерки и се проведе разяснителна работа.” /9/

Целенасочено цитирах по-голяма част от Доклада, защото това се оказва единственият документ в партийният архив за периода 1944 – 1948 , в който на заседание на ОК на БКП се поставят и разглеждат проблемите на циганите. Видимо проблемите на тяхната култура и идентичност не са приоритет на партийната власт.

Задачата пред партията не е за “културното издигане”, а “за скрито асимилиране” и дистанцирането на циганското малцинство от турците и по този начин развиване на циганска, а не турска идентичност и самосъзнание. “Благородната задача” за циганска културна идентичност, чрез участие в цигански културно просветни организации е политика на самата БРП/к/, която е водеща в структурите на ОФ по това време, а не активности на самите цигани. Участието в тези цигански организации видимо е било формално, а членството в тях по места е било обвързано със заплащане и привилегии. На фона на тази “културна демократичност” към циганите, не може да не се отчетат два факта, които подкопават вярата в “добронамереността на тоталитарната власт” към циганската общност в Н.Р. България.

Първият факт е свързан със страха на БКП от турското малцинство в страната и с необходимостта да се провежда “националистична хегемония над малцинствените групи”. В случаят е от значение, че 130 000 цигани в България изповядват исляма и една голяма част от тях се самоопределят като турци, а не като цигани.⁶ /10/ Затова държавата тръгва към политика, с която иска да насърчи изграждането у ромите на циганско самосъзнание в противовес на изповядваната религия “ислям”. В ромския вестник “Романо еси, през 1948 г. се отправя следния призив към ромите: Онези които досега са се срамували да се нарекат цигани и които са преминали към турското малцинство, или пък са били кръстени като християни, нека да свалят маските от лицата си, да вдигнат глави и да покажат, че са цигани. Тъкмо предполагаемата или “реална” опасност от асимилация в турското малцинство, чиято етническа идентичност се крепи на езика и религията, застава винаги на преден план и при по-късните решения на правителството.” / По Бюксеншютц, 2000/.

Предприети са и конкретни мерки за изпълнението на “националистичната програма”, които пряко засягат и циганите. “В България през 50-60те години голяма част от циганските турско-арабски имена били “побългарени”, а след «възродителния процес» през 80те години за цигани въобще не се споменава публично.”/Жан Пиер Лиежоа, 1999/. В Доклад до ОК на БКП се казва: “Настроението сред циганите в Сандански и околните села е лошо. Между тях

широко се разпространява вражеска агитация за изселването им в Турция. Много пъти са ходили делегации при турския консул, който им е обещал, че ще уреди тяхното изселване. Около 90% от циганите в Сандански и с. Джигурово са се записали за изселване, между които и членове на тяхната организация, а същевременно и членове на партията. Още по-лошо е, че това става пред ОК и тоъ досега не е взел никакви мерки освен това, че когато искат да пътуват, милицията не им дава открити листове. Но въпреки тия мерки има случаи, когато те идвайки до Симитли, пак отиват в София в турската легация.”/ 11/

Интересен е и един друг факт, малко познат и признат в публичното пространство и сега. В своята етнокултурна специфика циганите са разделени на многобройни групи със своя специфика и много трудно могат да се обединят в организации. За тях основна етнокултурна характеристика е сегментарността на социалната структура на общността и затова циганите биха били последните хора, които биха искали или биха направили доброволно свои цигански организации. Вероятно държавата и комунистическата партия, чрез свои хора от циганският елит институционално организират циганските организации, дори и първата Общоциганска организация има прокомунистическа насоченост – “за борба против фашизма и расизма” и на второ място – “за издигане на циганското малцинство в България”.

Вторият факт е, че през 1947 година държавната власт обнародва “Закон за трудово мобилизиране на безделниците и празноскитащите.”/ 12 / Чрез този закон се цели да се ангажират с обществено полезен, т.е. държавен труд всички групи от населението. Към този закон излиза и Окръжно № 2410 от 25. юли, 1947 г. в което се казва: “ Особено лошо впечатление прави обстоятелството, че често се забелязват здрави и работоспособни мъже и жени да подлагат ръка за милостиня, когато при днешния трудов подем във връзка с провеждането на двегодишния стопански план и другите инициативи на правителството, те имат пълна възможност да вложат своите сили в производството и с честен и достоен труд да изкарват прехраната си. Ето защо, абсолютно необходимо е към такива лица да бъде прилаган Законът за трудово мобилизиране на безделниците и празноскитащите, за да бъдат приучени към полезен труд и за да се премахне у тях привычката към просия”. За никого не е тайна, че тези хора са били цигани, които като гледачки, мечкари и дресьори на животни са си изкарвали прехраната. Просията е забранена и с Наредбата – закон за общественото подпомагане от същата година в чийто чл. 47 пише: “Просията по цялата територия на страната под каквато и да била форма се забранява. Заловените лица в просия се вдвояват на местожителство”. Този закон също пряко касае циганите. Санкциите на нарушителите са предоставени на местните административни и милиционерски власти и на областните началници по обществените грижи. /13/

Видимо под ударите на този закон е попаднало и чергарстващото циганско население, което според официалната държавна политика “чергарства и се занимават с просия и врачуване.” В официалните партийни документи циганите още от началото на тоталитарната власт не са дефинирани като общност според критериите за етнокултурната си идентичност, а според начина си на живот и препитание или като девиантна социална група – скитащи, просящи, крадящи. “До 1946 г. 81% от циганите в България са били неграмотни. Петдесетте – шестдесетте

години минават под лозунга за ликвидиране на неграмотността.”/Томова, 1995/

По тази причина още през 1947 г. започва ограмотяването на циганското малцинство. Първото училище за роми е открито през 1947 г. в кв. “Под Факултета”, като първоначално в него се учат 40 деца, а след четири години броят им става 500. /вж. Бюксеншютц, 2000/. “Най-трудно образователната програма се провежда сред ромите. В тихата съпротива на общността им, гледаща на училището като чужда и враждебна институция, целяща да унищожи традициите им, насочена към културна асимилация на етническите малцинства и унификация на обществото, се разбиват голяма част от усилията и инициативите на “народната власт””/Томова, 1995/

“Хора са, но не чак толкова...”

II - рия период е от началото на 50-те години. Свързан е с издигането на Вълко Червенков начело на партията и държавата /декември 1948/ и процесите на колективизация и индустриализация в страната. “Новата държавна политика” приема курс на етнокултурно обезличаване на малцинствата в това число и ромите и репресивни мерки за въдворяването им и включването им в обществено - полезен труд. “Една от първите прояви в смяна на курса е изселването на част от турското малцинство през 1950/1951 година. Сред тях има и цигани. По това време в Турция общо са емигрирали и около 5000 цигани”/Бюксеншютц, 2000/. В партийните организации по квартали и месторабота на Благоевградска област са включени 134 цигани /0,9%/ от общо 13 492 човека/ДА –Благоевград, фонд 2Б, опис1, а.е. 3, с. 138/, една голяма част от които са изключени от Партията за подстрекателска дейност.

“През 1956 година са последните официално публикувани цифри за броя на циганите в България – 194 000 души. Данните след това биват засекретявани и могат да се открият главно в архивите на ЦК на БКП или държавна сигурност”/Марушиакова, Попов, 1993/.

“Новата държавна политика” се обединява около идеята на така наречената “културна революция”, която включва мерки за промяна на бита и начина на живот на циганите. “Социалистическият труд и грижите на народната власт са в състояние в кратък срок от време да превърнат изостаналите слоеве на циганското население в съзнателни строители на социализма в нашата Родина”. По повод на това се приема Програма за заселване, която се включва в Постановление № 1216 на Министерския съвет от 17.X.1957г. «За решаване въпроса с циганското малцинство в България», / 14 / с което на практика се забранява чергарството. В дълбоката си същност това постановление е цялостна партийна Програма за въдворяване по местоживееене и месторабота на циганите – чергари. По същество Програмата е отрицание на циганския традиционен начин на живот – динамизма и пътуването. Номадството е разгледано като скитничество, а то за властта е девиантно поведение и затова индивидите, които го упражняват, трябва да бъдат нормализирани и реинтегрирани към социума. Отделните случаи при чергарството на девиантно поведение се генерализират до основни характеристики на циганите.. На практика това Постановление е насочено срещу етнокултурната специфика на циганите и има за цел тяхната психическа, културна и социална асимилация.

С цитираното постановление се подготвя и издаването на Постановление № 258 на Министерския съвет от 17.X.1958 година «За уреждане въпросите на

циганското население в България./15/ С него се забранява «скитничеството и просията» и всички граждани се задължават «да се занимават с общественно-полезен труд и да работят според своите сили и възможности. В обосновката на постановлението се дава характеристика на направеното дотук:

“ След 9 септември 1944г. заедно с българския народ получиха свобода и пълна възможност за всестранно развитие всички малцинства в страната. Такава свобода получи и циганското население. В резултат на грижите, които положиха Комунистическата партия и народната власт, за циганите се създадоха широки възможности за труд и културно развитие. Голяма част от циганите се включиха на работа в държавния и обществения сектор. Мнозина получиха награди за трудово отличие в социалистическото строителство. Из средата на циганското население израстнаха добри кадри със средно и висше образование – учители, лекари, инженери и други.”

Видимо тук циганинът не се дефинира с етнокултурните си характеристики /тъй като това може да се каже за всеки/, а такъв какъвто е необходим на социалистическия ред и демагогия.

Казаното дотук обаче за циганите почти изключва или противоречи на следващите твърдения: “Все още известна част от циганското население изостава от общото развитие на страната, не е заето с постоянен труд, не се задържа на едно място, а води скитнически живот, занимава се с просия, гадаене, кражби и други нарушения на обществения ред. В много случаи циганското население става разпространител на болести и се явява носител на най-голяма изостаналост.”

Тук много по-сполучливо акцента е върху етнокултурните характеристики на циганите, но те са натоварени с отрицание. Този негативен образ на циганина – чергарин се издига в ранг на национална политика и десетки години след това ще определя исторически наложените предразсъдъци свързани с тези хора. Така е отразен и в Българския тълковен речник.

Номадите са бедни, понеже просят и не работят, крадат за да живеят, занимават се с магии и гадания и като такива са заплаха за останалото население, като асоциални и криминални типове. Те са мръсни и болни и разнасят тези зарази и затова срещите с тях са опасни.

Тук влиза в сила и един от основните механизми за абсолютен контрол на тоталитарната държава – “разделяй и владей”. Уседналите цигани са добри, а номадите “лоши” и трябва да се превъзпитават. Странното е че после и едните и другите влизат в “едно русло” – на изостанали и асоциални и тяхното най-голямо престъпление е че живеят свой собствен живот, който тоталитарната пропаганда и държава не може да разбере и приеме, защото се нарушава установения от нея социален ред.

Извадките от постановлението, красноречиво показват до каква степен тоталитарната държавна политика не се интересува от “псевдо-толерананата” само преди години циганска култура и идентичност. Самият термин “въпросите”, а не “проблемите”, с които се обозначават Постановленията насочва към идеята, че циганите – чергари с традиционния си начин на живот са “въпрос”, който трябва да се реши в контекста на строгата държавна политика на пространствено закрепостяване – постоянно местожителство, което не можеш да сменяш и упражняване на обществено – полезен труд.

Зад всички партийни постановления и лозунги, може да се види как чергарският начин на живот е “въпрос за решаване от държавните власти”, а не доброволен акт идващ от самите цигани. “Циганите трябва да уседнат по собствена воля или принудително”, т.е. тъй като номадството е самият им начин на живот, усядането трябва да е принудително и репресивно. Общинските служби трябва да издирят циганите – номади в своите региони, като ги въдворят дори със сила. Циганите трябва насила да се откажат и изостоят всичко , което ги отличава от останалата част от населението и се нормализират, т.е. “побългарят”.

Предвиждат се и конкретни мерки: “онази част от циганското население, която все още се занимава със скитничество да се установи на едно място и се създадат условия за включването му в обществено полезен труд.”

Интересно е тук да се отбелжи, че под трудовата заетост се разбира само обществено-полезен труд, т.е държавна работа в полза на обществото, а упражняването на различни занаяти с които се занимават циганите, не е такъв вид труд. “Всеки гражданин е длъжен да се занимава с обществено полезен труд и да работи според своите сили и способности”. Упражняването на обществено полезен труд не е право, а строго санкционирано от Партията и властта задължение на всички хора в страната още със Закона за трудово мобилизиране на безделниците и празноскиташите, който влиза в сила от 8.10.1946 година, когато е обнародван в ДВ и по него са предвидени репресивни санкции. Под ударите на този закон попадат “всички работоспособни български поданци от двата пола, навършили 16-годишна възраст...които са се отдали на безделие, празноскитане...се мобилизират за задължителен обществен труд”/16/

В Постановлението №1216/ 8.10.1958 г. се набелязват и конкретни мерки, които са насочени към решаване “въпросите на циганите – чергари”. Не подлежи на никакво съмнение репресивния им характер: “Задължават се изпълнителните комитети на окръжните, околийските, градските и селските народни съвети, в чийто райони живеят цигани да издирят онези от тях, които не се занимават с обществено – полезен труд...и да вземат мерки за настаняването им на работа в държавните и други обществени предприятия, в селските и горски стопанства и други” Постановлението рамкира и местата в които могат да се въдворят циганите и тук те нямат право на избор. “ Задължава Министерството на земеделието и горите до 1 януари 1960 година... да настани на работа в държавните земеделски стопанства не по-малко от 1000 цигански семейства, като им даде жителство на селищата в чиито райони се намират стопанствата ... и построи за тях евтини и хигиенични жилища на обща стойност 4 000 000 лева.” Остава открит и неизследван въпроса колко цигани са настанени на работа и колко жилища са построени със заделените средства. Друга голяма част от циганите е трябвало да се настанят по селата и да бъдат приети в кооперативните стопанства за да “упражняват обществено-полезен селскосторански труд. “Задължава Централния съюз на трудово производителните кооперации да създаде в населените места където има цигани, кооперативни организации или отдели в съществуващите кооперации, в които да се приемат за членове цигани, упражняващи ръкоделни занаяти – кошничарство, бърдарство, вретенарство, железарство и др.” Най-строго се контролирало насилственото заселване на циганите.

В писмо на Секретариата на ЦК на БКП до местните партийни структури /по

Марушиакова, Попов, 2004/ се посочва, че броят на “циганите чергари” е 14 000, или максимум 5-6% от общия им брой. Според Кроу /по “Бюксеншютц, 2000/ в хода на тази програма 20 000 цигански семейства, предимно от Дунавската равнина получават земя и си построяват жилища. Според същия автор тогава са възникнали ромски гета в 160 от общо 237 града и в 3 000 от общо 5846 села, което приблизително показва и броят на засегнатите чергарски групи. Е. Марушиакова и В. Попов /2004/ констатира, че: “Досега нито един от бившите чергари не е изразил пред нас, макар и минимален негативен нюанс по отношение на държавната политика по този въпрос.” Според авторите причините за това са в “Обстоятелството, че по това време /50-те години/ вече е назряла сериозна криза на чергарския начин на живот. Възможностите на този начин на живот, крепящ се до голяма степен на дребното, полу-наторално селско стопанство, все повече се изчерпват в новите обществено - икономически реалии.”

Самият термин в Постановлението - “въпросите”, а не “проблемите”, насочва към идеята, че циганите-чергари с традиционния си начин на живот /семеино мигриране, липса на фиксирани жилища, амбулантни професии/ са “въпрос”, който трябва да се реши в контекста на строгата държавна политика на пространствено закрепостяване-постоянно местожителство, което не можеш да сменяш и упражняване на обществено-полезен труд. Циганите-чергари са “напаст” и предпазването от тях е възможно единствено чрез най-строг надзор и постоянен и всекидневен контрол.

В Постановлението от 1958 г. се предвижда да се вземат и мерки “за подобряване бита и културата на циганското население...за урегулиране, благоустрояване и хигиенизиране на циганските квартали”.

Колко това е довело до някакви практически действия на административните органи се вижда от следната печална характеристика на ромските квартали от 1995г.

“По данни на И. Томова 52% от ромските семейства нямат течаща вода в жилището или в двора, 74% нямат тоалетна в къщата или в двора, и само 14% имат достъп до топла вода; 34% от ромите разполагат с по-малко от 5 кв. м. жилищна площ на член от домакинството, а другите 35% - между 5 и 9 кв.м. Боклуците в ромските гета се изхвърлят на големи гниеци купчини по тесните улици и постоянно се разнасят от кучета, прасета и деца, а пространството зад домовете се използва безразборно като “клозет на открито”. На много места, поради спукани тръби, сред планини от смет извира вода, от която пият невръстни деца. Все още в много ромски махали в градовете и в редица села ромите нямат и електричество. Такива ужасяващи хигиенни условия могат да се видят не в една или в две ромски махали в страната: кв. “Надежда” - Сливен; кв. “Шести” - Нова Загора; кв. “Райна Княгиня” - Ямбол, кв. “Хумата” – Лом, “Предел махала” - Благоевград и др. Безспорно бедността е първият и най-сериозен фактор за високата заболяемост сред ромското население. Тя е несравнима с тази на останалото обедняло българско население. Става дума за унаследена бедност, задълбочена от масовата и продължителна безработица при ромите. По данни на Световната банка от 1995, бедността сред циганите е 9 пъти по-ниска в сравнение с тази при българите. Непълноценното хранене поради липса на средства е също голям проблем в повечето махали. Това е фактор, който влияе особено сериозно върху децата, възрастните и хронично болните. /И. Томова,

1995/

По Постановление обаче започва строителството и на нови жилища в градските махали в по-големите градове – София, Пловдив и Сливен, тъй като е предвидено Българската инвестиционна банка да отпуска кредити на народните съвети за строителство на жилища в ромските махали, а циганите които са настанени в тях да погасяват заемите в срок до 20 години. Така се построяват през 1959 г. жилищата в кв. Коньовица и бул. Стамболийски в София, нищо че това става със стари материали, та нали и циганите не са първа ръка хора. “Разрешава на изпълнителния комитет на Софийския градски народен съвет да построи жилища на тези цигани в новите урегулитани терени с материали от разрушените постройки в София”.

Друг важен аспект на Постановлението от 1958 година са мерките които се предвиждат за издигане санитарната култура на циганите. “Задължава Министерството на народното здраве и социалните грижи и местните здравни органи да организират и провеждат санитарно-противоепидемни мероприятия за предотвратяване появяването и разпространяването на заразни болести и паразити и мероприятия за издигане санитарната култура на циганското население. Тези мероприятия се планират не като пожелателни и доброволни, а като репресивни. “Срещу ония, които не изпълняват разпорежданията на здравните власти да се вземат най-строги мерки”.

Като резултат от тези здравни мероприятия, дори години по-късно статистиката сочи, че “Средната продължителност на живота сред ромите е с над 10 години по-ниска в сравнение със средната за страната. Тези тенденции съществуват повече от 10 години, но през последните няколко години се задълбочават. Масовото обедняване, непълноценното хранене, постоянният стрес, нехигиеничните жилищни условия, ранните и чести раждания са причина за рязкото влошаване на здравето на ромите. / И. Томова, 2000/

В Постановлението не са забравени и ромските деца, които трябва задължително да завършат основното си образование. “Към училищата и кварталите с циганско население да се открият стаи занимални, където след училищните занимания учениците да се подготвят под надзора на учители-възпитатели, а също така да се открият и детски градини за деца от предучилищна възраст”. В същото време цитатът красноречиво показва, че ромските училища са сегрегирани, а училището освен място за обучение, трябва да бъде и място за превъзпитание. Партийната идея е децата да се отнемат от родителите, колкото се може повече време и по този начин се изолират от “нездравия свят на махалата” и близките си. “Не и известно колко специални основни училища за роми са били предвидени. Очевидно изпълнението на министерското постановление създава значителни трудности и резултатите от него се забавят. Половин година след публикуването му през юни 1959г., ЦК на БКП се вижда принуден да обясни още веднъж смисъла на постановлението...Обръща се внимание на факта, че част от ромите предпочитат да изпращат децата си в турски училища, което занапред трябва на всяка цена да се предодврати. Организациите на партията, комсомола и Оф са призовани да следят всички деца да получават правилно образование и комунистическо възпитание; за целта е наложително те да посещават български училища. От началото на учебната 1958/59 година постепенно българският се

утвърждава като първи език на преподаване във всички училища, включително и в тези на турското малцинство, където дотогава преобладава турският като първи език на преподаване в основните училища. През 1965г. МНП издава съобщение в селищата с компактно циганско население обучението с децата циганчета да се диференцира и индивидуализира.”/ Бюксеншютц, 2000/. Това е продължение и на правителствената политика от средата на 60-те години за разкриване на основни училища със засилено трудово обучение /ОУЗТО/. “През 1966 местния народен съвет в Пловдив решава да проведе експеримент в населени предимно с роми кв. Столипиново. В учебния план на училището влиза и предметът “трудова обучение”, в който децата трябва да се научат на един по-висок трудов морал и да добият основни познания по различните професии. ...Високият % на отсъствията трябва да се намали и да се подобрят слабите оценки на учениците с “нисък бит и култура”. Понеже експериментът в Пловдив протича обнадеждаващо, моделът съкратено наречен ОУЗТО, се възприема в цялата страна. ..за уч. 1990/91 г. Цифрите на тези училища са следните: общо в страната има 31 училища от този тип с почти 18 000 ученици и малко повече от 1 400 учители.”/ Бюксеншютц, 2000/. Според Ил. Томова /1995/ през 1989г. на територията на страната има 32 такива училища като основната част от учениците в тях са от ромската етническа общност. “В учебната им програма броят на часовете по основни предмети като български език, математика, чужди езици, химия, физика и биология, са намалени за сметка на увеличения брой часове по трудово обучение. След завършване на такъв тип учебно заведение много трудно младия човек би могъл да продължи да учи.”/Томова, 1995/

Отделено е място и на засилване на обществено-възпитателната и културната работа сред циганското население с цел въвличането му в обществено-политическия и стопанския живот на страната, но това е трябвало да става отгоре и без да се държи сметка дали тази общност има желание да участва. Такова авторитарно и насилствено интегриране може да бъде само законодателна мярка от наказателен порядък, тъй като другата страна не участва доброволно.

Доколко това постановление е имало репресивен характер проличава и от факта, че “Контролът по изпълнението се възлага на Министерството на вътрешните работи” на първо място и след това на местните народни съвети, т.е. мобилизира се репресивната и административната власт.

Като продукт от Постановлението “Локалните цигански организации се разпускат или се вливат в секциите на ОФ, разпуска се и Общочиганската организация, а Шакир Пашов /по това време депутат в Народното събрание - 1949/ е изпратен в концентрационен лагер в Белене. През 1951г. е закрит и театър “Рома”, който е успял да просъществува само четири години. По същото време започват и първите «преименувания» - замяна на турско – арабските имена на циганите с български.”/Марушиакова, Попов, 1993/

За по-ефективно решаване на проблемите се спуска и Решение на Секретариата на ЦК на БКП, което задължава партийните организации по места да спомагат за «трудоустройството, жилищното уреждане и превъзпитанието» на циганите – чергари и за «комунистическото и трудовото възпитание на циганските деца. Всички партийни организации, народните съвети, ОФ и ДКМС трябва да работят активно «за се приобщят напълно всички цигани към социалистическото

строителство и да се превърнат те в съзнателни и пълноценни строители на социализма». /Марушиакова, Попов, 1993/

В писмо на Секретариата на ЦК на БКП от м. Юни 1958 г. адресирано до окръжните и общински комитети на Партията пише: “Част от циганите възприема твърде бавно социалистическата култура, неподатливи са на превъзпитание, старите традиции и обичаи са дълбоко вкоренени в тях, а преживелиците от капитализма са оставили дълбока дияра в тяхното съзнание, те продължават да живеят по-старому... В Народна Република България няма и не може да има място за трудова незаетост, просия и чергарство. Трябва да се направи така, че всички цигани да се приобщат към социалистическото строителство и да се превърнат в съзнателни и пълноценни строители на социализма”.

В началото на шестдесетте години по предложение на Градските комитети на БКП, ГОНС и Отделите “Просвета и култура” по селища започват инициативи за изграждане на интернати в населените места в които живеят цигани и турци. Това е продължение на политиката на БКП за изграждане на сегрегирани училища в страната. / 17 / В Писмо №497, от 22. Декември, 1960г. до ЦК на БКП в лицето на др. Пенчо Кубадински, с копия до министера на просветата и министъра на финансите се отправя следното искане от ГК на БКП – Коларовград: “Смятаме за крайно необходимо да се разкрие общежитие – пансион, където социално слабите турчета и циганчета, които нямат условия за работа да бъдат прибрани в това общежитие, където ще получават храна, квартира и ще бъдат под контрола и ръководството на опитни възпитатели” /18/. Подобни искания са постъпили и от други институции в селища в които живеят повече цигани и турци.

През 1961 година масово в страната се разкриват специализирани детски домове - интернати, в които основно са обхванати ромските деца. За тяхното функциониране Министерството на просветата и културата обнародва в ДВ /19/ на “Правилник за детските домове - интернати”. Твърди се, че тези интернати за роми са създадени по лична инициатива на Годор Живков. Тяхната цел е асимилирането на ромските деца, както откровенно се констатира в една брошура от 1964г.. Отделени от семействата и обичайната си квартална среда, поставени в добри условия, децата за броени месеци щели да се променят. Така щяла да се създаде здрава основа за превръщането на малките циганчета в пълноценни граждани и убедени строители на комунизма и социализма.”/”Бюксеншютц, 2000/ Те са замислени като държавни възпитателни заведения за деца от предучилищна и училищна възраст за които липсват условия за правилно отглеждане и възпитание в семействата. За целта децата се отделят от семействата и се настаняват на интернатни начала в домовете. Целта е “ да се съдейства при подготовката на възпитаниците за живот в социалистическото и комунистическото общество, съгласно постигането на по-тясна връзка на училището с живота и за по-нататъшно развитие на образованието в Н.Р.България. Като осигуряват културно-битови условия, необходими за всестранното развитие на настанените в тях възпитаници: да възпитават децата в организиран живот в дух на комунистическа идейност и да оказват всестранно съдействие на подготовката на строители на комунистическото общество; да възпитават у децата комунистическо отношение към труда, да изграждат у тях трудови умения и навици и да ги насочват към определена професия”/20/ Зад тези най-общи фрази: “комунистическа идейност”,

“строители на комунистическото общество”, веднага се вижда, че акцента в тези детски домове е върху засиленото трудово обучение на децата, което трябва да ги направи добри работници, а не да получат общообразователна подготовка, както другите ученици в нормалните училища. Зад тази по принцип “хуманна и социална” държавна грижа прозира институционализираното отношение към ромските деца като към второ качество деца, които имат шанс да станат единствено добри работници.

От правилника на интернатите се вижда, че в тези домове освен учители-възпитатели има двама учители, които са със особен статут, тъй като техните задължения са регламентирани отделно. Това са учителят - специалист по трудово възпитание и дружинния ръководител, който организира работата на пионерската дружина и четите ”чавдарче”. Учителят по трудово възпитание работи по следните задачи:

- “Проучва програмата по трудово обучение в училището и работи по съгласуван с училището годишен производствен план.
- Осигурява правилна организация и добро поддържане на работилниците и работните места; грижи се за опазване на инструментите и машините и съоръженията и за пестеливо използване на отпусканите материали.
- Отговаря за трудовата подготовка, за самообслужването и домакинско-битовия труд на възпитаниците и др.”

От Правилника е видно, че тези домове – интернати, които действат дори и през лятото, обучението по общообразователните предмети е занижено, за сметка на организирана производствена дейност, т.е. в тях е водеща трудовата дейност, а не ученето, тъй като основната цел е да се научат децата на послушание и труд.

Разбира се в тези домове – интернати най-голям е бил процента на ромските деца, тъй като сред тях е имало най-много “сираци, полусираци, намиращи се в тежко материално затруднение, извънбрачни деца и деца на многодетни семейства.”

Тези групи деца са били и основният контингент на домовете. Идеята е децата да се отделят от родителите си и по този начин се поставят под непрекъснат контрол и наблюдение. Както се вижда основните ценности в които са възпитавани са послушание и труд. Откъсвайки ги от родителите и общността те ще ги отдалечат от циганските традиционни ценности - инициативност, адаптивност. “Това е вид “просветителски деспотизъм”, свързан с отнемане на децата от родителите с цел унищожаване на групата, чрез унищожаване на нейната възпроизводствена база.”/Жан Пиер Лиежоа, 1999/. “Според Трьобст, през 1975г. има 145 интерната, където принудително живеят 10 000 ромски деца от получергарстващи семейства” /Бюксеншютц, 2000/ “Много висок е делът на децата от циганската етническа група в т. нар. “специални училища”. Това са “помощни” училища за деца със забавено умствено развитие; трудововъзпитателни училища за деца правонарушители; училища за трудновъзпитателни деца, където попадат деца с по-леко девиантно поведение; училища за деца с увреден слух, със зрителни увреждания или с говорни дефекти. Докато в общообразователните училища циганчетата представляват 9,7% от всички ученици, в помощните те са 32,1%, в трудововъзпитателните –21,6%, а в училищата за трудновъзпитаеми деца –

29%.”/Томова, 1995/. В резултат на предприетите мерки 80% от ромските деца започват да посещават училища и паралелки за социално обременени или умствено изостанали деца, училища със засилено трудово обучение и детски домове - интернати.

Но реално така замислената и влязла в действие малцинствена образователна политика не постига високи резултати. Защо?

Какво е за ромското дете и неговите родители, училището?

Може би следните няколко цитата ще обяснят защо авторитарната комунистическа политика по отношение образованието на циганските деца не дава резултати. Промените остават твърде повърхностни, тъй като силата на традицията въпреки предприетите мерки да я задуши остава жизнена. Френският циганолог Жан Пиер Лиежоа /1993/ извежда няколко причини за това отношение на циганите към училището:

- “Училището на едни не означава непременно училище за други. Вярата в истинността на противното твърдение е силно разпространена нагласа... В областта на училищната институция циганските и не-циганските очаквания се различават значително. Плановите и амбициите на циганите са различни от тези на гражданите не – цигани. За циганите между успеха в училище и социалния или икономически успех няма никаква реална връзка. Желанията и ценностите на циганските семейства и тези на училищната институция са съвсем различни и тяхната среща води до конфликти...”/Дани Пето-Мансо, по Лиежоа/
- “Училището е ново и чуждо затворено пространство за ромите. Ромското дете по-малко е вписано в света на образованието, като в същото време е много по-активно в социално отношение. Самите роми възпитават у тях голям усет за реалността, разбиране на обкръжението, жизненост, кпособност за стремеж към другия, дух на независимост, на инициативност, способност за развитие на различни стратегии за оцеляване, усет за ритъм и движение” /Жан – Пиер Лиежоа, 1999/
- “Понеже училището е институция, която представлява съставна част от обкръжаващия ги социум, то се възприема от циганите като принудително и най-често се преживява като едно задължение в повече, като едно от пипалата, протегнати към децата за да бъдат асимилирани.Училището дълго време е било едно от средствата, използвани в процеса на принудителна асимилация и в тази перспектива то е оставало само една чужда институция, разпростряла се пред циганина. Родителите ясно съзнават факта, че такова училище може да формира, но формирайки да конформира, реформира или деформира.”/Жан пиер Лиежоа, 1999
- “Родителите понякога са нерешителни. Те се страхуват да не загубят децата си, защото училището представлява преминаване отвъд границата на собственото им възприемане...детето не може едновременно да води две различни културни и социални съществування и да преминава от едното в другото всеки път, когато прекосява прага на класната стая... Училищната институция е чужда на начините на социализация на циганското дете в семейството.”/Жан Пиер Лиежоа, 1999/

Посочените причини до известна степен обясняват и ниските резултати от провежданата държавна политика по отношение образованието на циганските и

турските деца. Данни за тях се откриват в конкретни писма на ГК-ти на БКП до ЦК на БКП. “В началният и прогимназиален курс в града се учат над 550 турчета и 340 циганчета. Болшинството от родителите на тия деца циганчета и една част от родителите на турчетата са социално слаби и не са в състояние да ги издържат и да им дават съответното по-добро образование и правилно възпитание...По-голямата част от циганчетата не посещават редовни или никак не посещават учебни занятия...Следствие на всичко това, повечето от тях завършват четвърти клас, а един съвсем незначителен процент завършват седми клас. От 140 циганчета, които следва да бъдат в средния курс има 64, а останалите са повтарящи в началния курс. През последните 5 години от постъпилите над 250 циганчета следва да завършат 200, а са завършили седми клас всичко 14, или от постъпващите в първи клас завършват седми 5-6%. Неприбраните ученици в училище и отпадналите през учебната година са от циганското малцинство.” /21/. Но и зад тази суха статистика според Ил. Томова/1995/ стоят конкретни причини. “Ромските родители имат твърде различна представа за училищна възраст на децата си в сравнение с официално възприетата. Съгласно промененото българско законодателство всички здрави деца на възраст от 6 до 16 години подлежат на задължително обучение. Сред циганската общност долната граница на тръгване на училище твърде често се вдига до 8-9г., а навлизането в пубертета обикновено се приема като горна граница за посещаване на училище, особено за момичетата. На 13-14-годишното момиче вече се гледа като на мома за женене, а не като на дете, което трябва да продължава да учи...За друга част от ромите главната причина децата да не ходят на училище е специфичната ценностна система. На училището се гледа като на основна заплаха за съхраняването на груповите ценности.”/Томова, 1995/

От епизодичните статистически данни се вижда, че децата от ромски семейства са били разпределяни в различни институции, като остава под въпрос какъв е бил абсолютния и относителния дял на ромите в съответните образователни заведения.”/Бюксеншютц, 2000/. В едно публикувано през 1995 г. изследване на Томова всеки десети от запитаните твърди че е посещавал интернат.

В спомените на родените 30-40те години/ 22 / училището заема твърде малко място. Споменава се само информативно. Като причина за ранния отказ от училището интервюираните посочват бедността и мизерията между двете войни По - голямата част от информаторите са без образование, като има някои, които са завършили 4 клас, но те са по - скоро изключения. За тях училището не е свързано с бъдеща реализация, а по-скоро им е донесло негативни преживявания. Най - важното за тях е да овладеят професията на бащата, ако са момчета и трудови домашни умения, ако са момичета, да се оженят и имат деца.

“На мен не ми вървеше четенето (смее се). Брат ми минава с 4, учителят Пенчев взима от него една единица, слага я на мойта двойка – става 3, за да мина (смее се). И следващата година не ходих на училище – следващата ходих във второ отделение. Завърших го с 4 и за трето отделение учих само първия срок, три месеца и съм спрел. После помагах на баща ми, работих с баща ми, спрях училище.”/Петко,1933/.

“Учил съм тука, в “Христо Максимов”, до четвърти клас.”/Асан, 1940/.

“Аз единствен от моите връстници, аркадаши завърших 4ти клас. Сега значи май е 8 клас.”/Кочо, 1933/.

На 5 април 1962 година се приема Решение А 101 на Политбюро на ЦК на БКП с което се цели «да се пресекат отрицателните тенденции на турчеене на българите мохамедани, цигани и татари ... и да се засили още повече патриотичното им възпитание. /по Бюксеншютц, 2000/

“Значителна част от циганите, татарите и българските мюсюлмани все още клонят към самоопределяне с турците под най-различна форма – една тенденция, която особено се улеснява от мюсюлманската религия и турските и арабски имена. Подкрепяни от реакционната турска пропаганда и религиозен фанатизъм, и насърчавани от погрешните действия на редица органи на народната власт, повече от 130 000 цигани и десетки хиляди татари и български мюсюлмани в много региони на страната се регистрират като турци”/Бюксеншютц, 2000/

За решаване на поставените задачи, се е разчитало изключително много на двугодишната задължителна трудова служба на циганските младежи, които трябвало да се превъзпитат чрез труд. В трудови войски са изпращани изключително цигани и младежи от малцинствата, под предтекст за ниското им образование, както и младежи от мнозинството, които идеологически са били ненадежни.

“ В Решение на Политбюро се взимат спешни мерки да се отстрани нежеланото турско влияние върху циганите, татарите и мохамеданите, като се въведат ограничения в заселването на цигани и помаци в места с компактно турско население; забрани се преподаването на турски език и назначаването на турски учители в училища, където преобладават роми, татари и помаци. Освен това Министерството на отбраната получава указание да следи за разделянето на съответните етнически групи в поделенията на строителни войски. От гледна точка на историческата наука представлява интерес онази част в документа, която се отнася до българската Академия на науките: към нея се отправя призив да изпраща експедиции, съставени от етнографи, историци и филолози, в съответните райони с малцинствено население. Експедициите трябва да изследват, същинския етнически произход и национални особености на засегнатите от решението на групи, като централно място заемат масовите потурчвания по време на османското господство. Академията на науките откликва на този призив с желание и доставя исканите резултати, поне що се отнася до турското и помашкото население ”/Бюксеншютц, 2000/

Планираната асимилация се свързва и с конкретни практически мерки. “Предвижда се Министерството на правосъдието и Народните съвети да изработят инструкция за приложение на чл. 16 от провилника за водене на регистрите на гражданското състояние в която «да се разяснят правата на гражданите от небългарски произход, които при пълно вътрешно убеждение и открито собствено желание могат да регистрират себе си и своите деца като българи, да променят своите собствени, бащини и фамилни имена без разрешения на народния съд, а само с писмена молба до съответните народни съвети.”/ Бюксеншютц, 2000/

Колко е облекчен процеса на “побългаряване” се вижда и от следните откъси от спомени./23/

“Преди години, нали имаше преименуване, и тогава вече си смених името, иначе си бях с мюсюлманското си име. Сега в паспорта съм записана с българското си име, а то ми беше Салиме. Доброволно си смених името, даже аз сама по

желание ходих и даже баща ми и майка ми не знаеха, че аз съм си сменила името. Да, аз си го избрах. Когато ходих, баща ми не знаеше, че съм ходила и съм му сменила името, и когато вече ги накараха и те да си сменят имената, отива в паспортна служба там те му казват името и той остава така учуден - как така, откъде това име и те казват, ами дъщеря ви, и прибира се у дома, беше се намръщил и вика: "Кой ти каза да ми сменяваш името, ти като искаш, си го сменявай твоето, моето защо го смени?" "Ами защото трябваше, на мен име ми трябваше, защото ти си ми баща, рано или късно и вашите имена ще сменят, така или иначе го направих за добро." Ами Христо, аз го измислих - Спаска Христова Димитрова (смее се). Спаска, р. 1950 г., Самоков

"Имената, като ни смениха, сина дойде в отпуска, а аз знам, че е избягъл. И ми каза, че са го пуснали в отпуска за 8 дни - за подмяна на имената и ми вика да го оправя, да е спокоен... а то е за 10 минути работа. Дойдох у дома, ние отидохме в съвета, питахме там - баща ти, името, фамилията, всичко, а аз ги прекръстих всичките. Моето име сложих Асен, а баща ми го сложих на името Мартин, на баща ми баща му Яшар беше, Яне го сложих по буквите, нали. Прекръстих ги и после, като отидоха братята и сестрите ми, задължително беше да смениме името си по това, което ние сме казали. В България работиме, казват, живееме в България, ние сме българи, трябва български имена, и стана доброволно. Баща ми не съм го питал, майка ми не съм я питал, защото дадох ми бележка да я подпишат. Асан, р. 1940 г., Самоков

В този период започват и насилствени действия от институциите циганите мюсюлмани да приемат български имена. *"Марушиакова, Попов, 1993/*. В литературата няма изнесени данни за организирана реакция на циганите при смяната на имената. Причините за това може би са в самата ромска традиция, която не само допуска, но и е наложила практиката на двойното име – едно официално – пред властите и друго – за общността. От друга страна циганите силно се стараят да стоят по-далече от официалните институции. /24/ Може би това обяснява защо преименуването при циганите се посреща не така драматично както при мюсюлманите.

"Има ли такива хора в България?"

Третият този период е от средата и края на 70-те години, когато тоталитарната държава започва политика на открита етнокултурна асимилация. "С решение № 1360 на секретариата на ЦК на БКП от девети октомври 1978 година – «За по-нататъшно подобряване на работата сред българските цигани, за тяхното още по-активно включване в изграждането на развитото социалистическо общество.». Освен общите насоки по отношение на циганите «вниманието да се насочи към въвличане в обществено полезен труд, повишаване на тяхното образование, подобряване на техния бит, повешаване на комунистическата съзнателност и самочувствието им на пълноценни граждани на социалистическа България, на тяхното по-активно участие в строителството на развито социалистическо общество. В документа се предвиждат и редица конкретни мерки: « постепенно премахване на обособените квартали и махали, за повишаване професионалната квалификация на работещите, за изграждане на широка мрежа от ясли и детски градини с цел по-ранно усвояване на български език, на недопускане на обособени училища и интернати, за специални грижи и привличане на циганите

в колективите на художествена самодейност и др. За конкретизация на тези решения е издадено и разпореждане на Министерския съвет №7 от 26.01.1979 година. За неговото изпълнение са ангажирани отдели от ЦК на БКП, окръжни комитети на БКП, националният съвет на ОФ, ЦК на ДКМС, ЦС на Българските професионални съюзи, Комитетът на българските жени, Домовете за социалистически бит и култура и т.н. В архива на ЦК на БКП съществува богата отчетност по изпълнението на това решение – проведени мероприятия, школи, курсове, екскурзии и др. от съответните ведомства.”/Марушиакова, Попов, 1993/

Като резултат от взетите мерки за циганите се строят многоетажни блокове в големите градове, които се оказват напълно неадаптивни към техните нужди. Малките апартаменти са крайно недостатъчни за вътрешносемейните прегрупираня, а стълбищата ограничават честите срещи и общостен живот. “Настаняваните в подобни жилища семейства, чието основно битие и начин на съществуване е живота в общността и чрез общността, започват да се чувстват изолирани, изоставени и с прекъснати социални връзки. Това в литературата се разглежда като “патология на усядането” – състояние на психологически и социален шок, с което се свързват отчаянието, фатализма, алкохолизма, престъпността и насилието”/Жан Пиер Лиежоа, 1999/. От друга страна циганите са настанявани в колективни блокове заедно с нецигански семейства. Съвместното им съжителство се оказало невъзможно поради съвсем различния стил на живот на двете общности. Тъй като настаняването на циганите е ставало приоритетно, това още повече е изостряло конфликтите им с мнозинството и натрупването на отрицателни стереотипи и у двете общности.

«На практика обаче резултатите са незначителни, независимо от богатата формална отчетност, а в някои случаи даже и противоположни. От съществуващите 547 цигански махали в градовете са закрити едва 36, като няколко години след това те са отново възстановени./Предел махала в Благоевград/. Въпреки, че в решението изрично се споменава «да не се допускат обособени училища за цигани, на практика този вид училища получават и законов статут «училища за ученици с нисък бит и култура», като тяхната главна цел е «първоначалната грамотност и усвояването на трудови навици и умения». Такива училища има 131 на брой и те са основни, а 31 от тях са със «засилено трудово обучение»/по Марушиакова, Попов, 1993/

Противоречиво е решен проблема и с художествената самодейност – хем да се развива сред циганите, а в същото време да не се споменава, че е специфично циганска.»/Марушиакова, Попов, 1993/. През периода в България думата «циганин» излиза от официално - публичното обръщение и се замества от «български гражданин от цигански произход».

Дори в официалния вестник «Нов път», който излиза официално до 1988 година на български език и «защитава» интересите на циганите /от тях самите, защото в голямата си част те са неграмотни и знаят само майчиния си език /, думата циганин се замества с производни като «мургави съграждани» и «хора от махалата». /по Бюксеншютц, 2000/

През този период на “авторитарна интеграция” циганите се смятат за неадаптирани лица със социални и психически проблеми. Работейки на най-черната и непривлекателна работа в обществото те са превърнати в роби на

“строежа на социализма”. Тяхната етническа специфика е напълно отречена и превърната в социален проблем. Циганскат общност е превърната в най-нисшестоящия слой, който трябва да се превъзпита за целите на своята асимилация. От цитираните правителствени постановления и партийни решения се набива на очи факта, че те повтарят непрекъснато едни и същи формули и фрази от 1958 година до 80те години: “въвличане в обществено полезен труд”, “повишаване на образованието”, “подобряване на битата”, “повишаване на комунистическата съзнателност” и др., което само по себе си е сигурен критерий за неефективност на мерките които са провеждани. “В съгласие с политиката на управляващата Комунистическа партия, насочена към “унификация” на българското общество, от 1975 до 1990г. не само не се събира статистическа информация по признаците “етническа група”, “вероизповедание” и “майчин език”, но и голяма част от наличните данни по етнически признак е унищожена. Най-тежко са засегнати информационните масиви за здравословния, образователния и икономическия статус на представителите на различните етнически групи”/Томова, 1995/

“Няма такива хора...”

Четвъртият период е свързан с пълно гетоизиране, изключване и изолация, което само по себе си е брутална форма на дискриминация. В едно изследване се цитират следните факти: “В началото на 80те години 68% от жилищата в които живеят цигани нямат санитарен възел, а само 31% имат течаща вода, 67% - чешма на двора, 15% - обща чешма за целия квартал, а 83% - нямат водопровод за отпадните води” През 1984-1985г., по време на “възродителния процес” се сменят турско-арабските имена на около 180 000 цигани/ по Е. Марушиакова/. След като не може да се осигури “научнообосновано обяснение за тяхната българска етническа принадлежност, официалната позиция е че в България няма цигани и в големите градове около махалите се издигат високи стени, които да скрият циганите от чуждите погледи.”/ Марушиакова, Попов, 1993/. Това е процес на пълно изключване на циганите, не само като етнокултурна общност, но и въобще като хора.Самото понятие “циганин” напълно изчезва от всички държавни текстове, а самата етнокултурна характеристика “циганин” отсъства от преброителните документи още след 1958 година. През 1989 година по време на голямото турско изселване от България, дори Турция затваря вратите си за циганите – самоопределящи се като турци. И досега една голяма част от ромските махали отсъстват в регулационния план на селищата и по тази причина нямат постоянно местожителство и не могат да ползват социални помощи.

Съществуващите сегрегирани ромски образователни заведения, независимо че допринасят за ограмотяването на ромите /вж. Томова, 1995/ реално не им дават възможност да продължат образованието си в средните и висши училища и по тази причина не оправдават политиката на “специално образование на ромите”.

Анализът на политиката и поведението на социалистическата държава към циганите – разкриват своя автор – идеологическата тоталитарна система

От една страна тоталитарната държава не създава открити дискриминационни антицигански закони. Зад празните идеологически формули на редица Държавни постановления и Решения обаче тоталитарната власт налага като държавна политика расизма и асимилацията, скрити зад хуманизма и загрижеността за общността. Циганите “уж” се разглеждат наравно с всички

останали, като “строители на социализма в страната.”, но от друга страна тоталитарната държава нарушава основните им човешки права /както и на всички българи в страната/ - право на свободно предвижване, право на свободното упражняване на труд и право на установяване.

Но смъртта на една култура не се заповядва с декрет, независимо че цялостната партийна кампания отрича съществуването на самобитната култура на циганите...последната се съхранява и оцелява и сега.

Проследяването на политиката към ромите в периода на преход не е обект на доклада, но тъй като фактите свързани с политиката на БКП са налице: важно е да се разбере техния смисъл и това да доведе до размисъл и за настоящето .

Какво може да се направи сега за циганите?

Най –важното е обществото да разбере, че не може да се приобщават и интегрират културни групи, които са отхвърлени като културно и социално неравностойни на ниво публично национално пространство. Тяхната интеграция би трябвало да бъде свързана с една цялостна интеркултурна политика на държавата, която да обхване всички сфери – образование, икономика, здравеопазване, социална работа и пр.

В социалната сфера задачата е да се изгради една нова философия на социална защита и социално осигуряване на ромите, като се отчитат следните техни психологически и етнокултурни нагласи:

- Помощта е необходима, но трябва да се ревизират нейните форми и цели, тъй като в претендиращите за демократичност държава, основно право на циганите /както и на всички други хора и групи/ е да бъдат уважавани те и тяхната култура;
- Необходимо е да се потърси опора върху вътрешната динамика на групата, което означава признаване на тяхната способност и право да определят сами своя начин на живот и своето бъдеще при зачитане на околното общество. Техните членове да бъдат възприемани като субекти, а не като обекти на една или друга социална политика. Културата на циганската общност не е абстракция, а тя е непосредствено свързана и има своите житейски основания;
- Социалните помощи и грижи, които се полагат за циганите видимо нямат ефект, тъй като не им дават никакви инструменти за адаптация в новите условия, а само още повече задълбочават негативното отношение и предразсъдъците на мнозинството към тях. Тези грижи се възприемат като специално и незаслужено внимание от страна на макрообществото.
- В този смисъл те се нуждаят повече от техническа подкрепа и помощ, а не толкова от социална помощ и подпомагане. Именно техническата подкрепа ще им даде нови инструменти за адаптация /образование, професии и др./, но само ако самите цигани са активен субект, а не пасивен обект на помоща. Уважението към циганската култура би могло да се изрази в това, да бъде оставяна сама да се справи с проблемите си.
- Циганите трябва да станат активен субект в цялостната социална дейност свързана с тях. “Циганинът пази ключовете на собственото си развитие и макрообщността трябва да го остави сам да си послужи с тях.

- Социалната защита и работа е необходимо да се извършва внимателно и позитивно, като се опира на стабилните аспекти в ромската култура – език, история и социална тъкан, като приоритетно се търси взаимно и конструктивно сътрудничество.

Бележки

1. В историческия контекст на разработката /периода от 9. септември 1944 година до 1989 година/ използвам термина “цигани”, за общностното наименование на етнокултурната група, която изследвам. Отчитам факта, че самият термин е пейоративен /т.е. с обидна насоченост/, но именно това отразява всички стереотипи, свързани с отрицателната нагласа към тези хора през време на комунистическото управление. В “Българският търковен речник”, издаден през 1976 година от колектив с ръководител Л. Андрейчин – “циганин” е определен като “човек от пръснатата из Европа и Азия народност от индийско потекло, която води скитнически или заседнал живот”, а “цигания”, като “Присъщи на цигани качества и постъпки: просия, прекалени пазарлъци и др.” Още тук се вижда, че в публичното пространство тази общност е характеризирана, чрез начина си на живот или чрез някои конкретни девиантни постъпки, които са институциализирани като нейни качества, а не чрез действителните си етнокултурни характеристики.

При анализа използвам термина “цигани” в позитивен контекст, като изцяло се разграничавам от смисъла който се влага в него в цитираните в работата правителствени и партийни решения.

На първият световен цигански конгрес - от 9ти до 12ти април, 1972 година делегатите приемат термина “роми”, като отговарящ най-точно на етнокултурната специфика на общността.

2. В България, в медийното пространство, ромите се представят преди всичко чрез социалните си проблеми и девиантното си поведение. Доколко представите за тях са предразсъдъчно негативни и изкривени личи в проведената на 27. 09. 2004 г. дискусия “Етнополитически въпроси и членството на България в Европейския съюз”, организирана от вестник “Капитал”/16-22 октомври 2004 г./ . В нея се цитират данни от “Алфа ризърч” от които се вижда, че само 38,2% от българите и 36,4% от турците биха работили с роми и биха ги приемали на работа и само около 25% от споменатите групи биха ги искали за съседни и приятели. Още по-ниски са стойностите свързани с нагласите за приемане на брак на децата с роми – 4,2% - за българите и 1,5% - за турците. Интересното тук е, че и двата най-големи етноса в България имат сходни негативни нагласи към ромите. В същото време в медиите се тиражират привилегиите, които са имали циганите през комунизма и неспособността им да се възползват от тях.

3. Вж. Под. Жан Пиер Лиежоа /1999/

4. Преброяване 2001, [www. Balkans21.org/danni](http://www.Balkans21.org/danni). “Ако проследим преброяването на населението през последните петдесет години правим впечатление, че общия брой на хората смятащи се за цигани се колебае между 170 011 /през 1946 година/ и 313 396 /през 1992/... Според едно изследване поръчано от ЦК на БКП през 1989 г. е установено че в България живеят между 577 000 и 600 000 роми. Тези цифри са в пълно противоречие с официалните резултати от последното преброяване през 1992 г., които посочват една два пъти по-малка цифра.”/Бюксеншютц, 2000/. Според Марушиакова, Попов /1993/ циганите в България са около 800 000 човека.

5. В “Българският търковен речник”, издаден от БАН през 1976 година от колектив с ръководител Л. Андрейчин – “номад” – “е човек от някогашни преселнишки племена; чергарин, скитник”, а “Чергарин” и “човек, който няма постоянно местожителство, катунар и скитник”.

6. Закон за трудово мобилизиране на безделниците и празноскутащите, ДВ / 08. 10. 1946 В: “Народна демокрация или диктатура”, съставители: Л. Огнянов, М. Димова, М. Лалков, С., 1992;

7. ОДА – Благоевград, Фонд 2Б, оп. 1, а.е. 3, с. 548 /

8. Пак там

9. ОДА – Благоевград, Фонд 2Б, опис 1, а.е. 3, лист 549.

10. Марушиакова, Попов, 1993; Томова, 1995 и др.

- 11 ОДА, Фонд 2Б, оп. 1, а.е 3, л. 548
12. Закон за трудово мобилизиране на безделниците и празноскитащите, ДВ / 08. 10. 1946 В: “Народна демокрация или диктатура”, съставители: Л. Огнянов, М. Димова, М. Лалков, С., 1992;
13. Окръжно 2410 от Министерството на Социалната политика.
14. Постановление № 1216 на Министерския съвет от 17.X.1957г. «За решаване въпроса с циганското малциство в България»,
15. Постановление № 258 на Министерския съвет от 17.X.1958 година «За уреждане въпросите на циганското население в България.»
16. ДВ, №198, 30.10.1948
17. ЦДА, ф. 468, оп.4, а.е.6, л. 58-59
18. Пак там
19. ДВ бр.44 от 2.06.1961г., “Правилник за детските домове - интернати”.
20. пак там
21. ЦДА, ф. 468, оп.4, а.е.6, л. 58-59
22. Спомена за училището са извадки от автобиографичните разкази на цигани родени 20-30те години и публикувани в “Толерантност в различността” /Пашова, 2002/. Поколенията на родените 20 – 30 те години е най - старото поколение от записани хора. Техните автобиографични разкази са 15, като от тях 12 са на жени и 3 на мъже. Разбира се, тази извадка не е представителна за цялото това поколение, тъй като информаторите са от различни ромски групи, с различно групово самосъзнание, религия и език. За периода на тяхното детство, при преброяването през 1926 г. в България са отбелязани 134 844 цигани, от които в градовете живеят 32 101, а в селата - 102 743. Само част от тях посочват като майчин език циганския / Чанков,1935/. Според Марушиакова, Попов /1993/ тези статистически данни опровергават разпространения стереотип, че в миналото циганите са обитавали предимно градските покрайнини. Както се вижда от данните, 2/3 живеят на село и според цитираните автори, към тях вероятно са били причислявани и чергарите. Повечето от записаните информатори, родени през този период, свързват спомените си от детството с уседнал живот в различни села от страната, като почти отсъстват разкази за чергарски живот. В момента тези хора живеят в градските махали на големите градове. Това, което ги обединява поколенчески е, че почти всички имат само начално образование и през живота си са извършвали предимно ниско квалифицирана работа. Имат и сравнително сходна съдба: детство между двете войни, свързано с бедност и недоимък; ранно сирачество, ранна женитба и многодетство. През живота си са били свидетели и участници в редица демографски и социални промени: указ за забрана на чергарството, който правителството издава през 1958 година и който засяга 14 000 човека; насилствени действия от институциите върху циганите мюсюлмани да приемат български имена; отказ от традиционните занаяти и поминъци и масово започване на работа по фабрики и заводи; струпване на компактни маси от хора в големите градове и обособяване на ромски махали, а след 1970 г. - разселване по квартали.
23. Вж. под. Ан. Пашова “Толерантност в различността” /2002/
24. Отношението на циганите към смяната на имената и покръстването не са били обект на специално изследване, освен в контекста на по-обща исторически проучвания. /Вж. М. Груев, 2003/. В. Пелова /2004/ изследва архивните документи за приемане на християнството от ромите във Врачанска епархия от сравнително ранен исторически период – първите години след Освобождението до 1948 година, като анализира мотивите за този акт, така както са отразени в приписките на Врачанската Митрополия.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев, Б. Пространството при циганите. – В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.

Бюксеншютц, У. Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944-1989, С., 2000.

- Георгиев, Ж., Томова, И., Кънев, К., Грекова, М. Етнокултурната ситуация в България – 1992 г. Социологическо изследване.
- Георгиева, Ив. Изследване върху бита и културата на българските цигани в Сливен, Изв. ЕИМ, т. IX, 1966.
- Грекова, М., Кирилова, Ад., Гологанова, Н. Как циганите присъстват в живота на българите, сп. Социологически проблеми, 1996, кн. 2.
- Груев, М. Между петолъчката и полумесеца /Българите мюсюлмани и политическия режим /1944 –1959/, С., 2003
- Кварталът и хората (Столипиново – началото на една дълга промяна), С., 1997.
- Кметова, Т. “Лонджа” – специфична форма на парична взаимопомощ сред циганите в София. - Български фолклор, 1992, кн. 2.
- Констић, Ц. Муслимански цигани у Скопљу. Скопље, 1934.
- Кючуков, Хр. Турските цигани в Североизточна България. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.
- Кючуков, Хр. Занаятите на турските цигани от Североизточна България. – В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.
- Лацкова, И. Родена съм под щастлива звезда, София 2000
- Марушиакова, Е. Етническа характеристика на циганите в България. – Българска етнография, 1991, кн. 4.
- Марушиакова, Е. Циганските групи в България и тяхното етническо самосъзнание. – Българска етнография, 1992, кн. 1.
- Марушиакова, Е. Циганите в България и тяхната религия. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.
- Марушиакова, Е. Отношения между циганските групи в България. – В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.
- Марушиакова, Е., Попов, В. Циганите в България, С., 1993.
- Марушиакова, Е., Попов, В., съст. Циганите в българския печат – 1992 г., С., 1992.
- Марушиакова, Е., Попов, В., Кючуков, Хр. Беседи за българските роми (циганите). С., 1992, Министерство на образованието и науката.
- Марушиакова, Е., Попов, В. Преходът от чергарстване към усядане/по материали на устна история на роми в Южна Добруджа/, В: Христоматия по ромска култура, Кючуков, Х., Е. Марушиакова, В. Попов, София, 2004
- Нунев, Й. Ромското дете и неговата възпитателна среда, С., 1998.
- Пашова, Ан. Толерантност в различността /Жизнени светове и ценности на ромската култура/, Благоевград, 2002
- Пашова, Ан. /съставител/, Ромското дете и неговата социализация, Благоевград, 2003
- Пашова, Ан. Ромското дете и проблемите на неговата социализация, Сб. Ромското дете и неговата социализация , Благоевград, 2003 с. 5 – 11
- Пашова, Ан., Исторически промени и тенденции в отношението към децата и детството в ромското семейство, Сб. Ромското дете и неговата социализация, Благоевград, 2003, с.11 – 53
- Пелова, В. Архивните документи за покръстването на ромите във Врачанска епархия, сп. “Възраждане”, 2004/5.

Попов, В. Циганите в България и тяхното етническо самосъзнание. В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.

Попов, В. Преферираното етническо самосъзнание при циганите в България. В: - Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.

Попов, В. Българи и цигани (междуетнически отношения). – В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.

Попова, К. Страховитата мечта на ХХ век за съвършения човек: идеите за прогреса на човечеството и техните превъплъщения в евгениката и расовата хигиена, сп. “Балканистичен форум”, 2003/1-2-3.

Томова, И. Циганите в преходния период. С., 1995.

Турел, А. Циганите – транснационално малцинство, сп. Компас, 1998, кн. 3-4.

Фотев, Г. Другият етнос, С., 1994.

Чанков, Ж. Населението на България, С., 1935

1

2. В България, в медийното пространство, ромите се представят преди всичко чрез социалните си проблеми и девиантното си поведение. Доколко представите за тях са предразсъдъчно негативни и изкривени личи в проведената на 27. 09. 2004 г. дискусия “Етнополитически въпроси и членството на България в Европейския съюз”, организирана от вестник “Капитал”/16-22 октомври 2004 г./. В нея се цитират данни от “Алфа ризърч” от които се вижда, че само 38,2% от българите и 36,4% от турците биха работили с роми и биха ги приемали на работа и само около 25% от споменатите групи биха ги искали за съседни и приятели. Още по-ниски са стойностите свързани с нагласите за приемане на брак на децата с роми – 4,2% - за българите и 1,5% - за турците. Интересното тук е, че и двата най-големи етноса в България имат сходни негативни нагласи към ромите.

² Вж. Под. Жан Пиер Лижео /1999/.

³ В В “Българският търковен речник”, издаден от БАН през 1976 година от колектив с ръководител Л. Андрейчин – “номад” – “е човек от някогашни преселнишки племена; чергарин, скитник”, а “Чергарин” и “човек, който няма постоянно местожителство, катунар и скитник”.

⁴ Определяна в партийни документи – да се цитират

⁵ Не мога да приема като истинен цитирания текст, тъй като той не отчита дълбоката мимикрия, която стои зад повтарящите се партийни решения

⁶ Закон за трудово мобилизиране на безделниците и празноскитащите, ДВ / 08. 10. 1946 В: “Народна демокрация или диктатура”, съставители: Л. Огнянов, М. Димова, М. Лалков, С., 1992;